

VU Research Portal

Deliberatieve democratie: ervaringen met diversiteit in burgertop Amsterdam

Smets, Peer; Vliind, M.

published in

Beleid en Maatschappij
2017

DOI (link to publisher)

[10.5553/BenM/138900692017044002003](https://doi.org/10.5553/BenM/138900692017044002003)

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

Article 25fa Dutch Copyright Act

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Smets, P., & Vliind, M. (2017). Deliberatieve democratie: ervaringen met diversiteit in burgertop Amsterdam. *Beleid en Maatschappij*, 44(2), 122-137. <https://doi.org/10.5553/BenM/138900692017044002003>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Deliberatieve democratie: ervaringen met diversiteit in burgertop Amsterdam

Peer Smets & Marloes Vlind*

Inleiding

‘Als het dak van het democratisch huis inderdaad verschrikkelijk lekt, zoals David van Reybrouck [initiator van de Belgische G1000 in 2012] bij het televisieprogramma *Zomergasten* stelde, kunnen we misschien het glas heffen, maar moeten we wel precies weten waar we gaan staan.’ (Bart Cosijn, wiki Burgertop Amsterdam)

Een van de initiatiefnemers van de burgertop in Amsterdam geeft hier aan dat de huidige democratie in Nederland waarschijnlijk niet meer goed werkt. Hierbij refereert hij aan Van Reybrouck, die stelt dat de manier waarop de overheid oplossingen zoekt voor problemen en hoe de burger zich hierin kan vinden onder druk staan in het Nederlands democratisch bestel. Van Reybrouck (2014) verwijst hierbij naar het democratische vermoeidheidssyndroom, dat door een onderdeel van de representatieve democratie veroorzaakt wordt: de electoraal-representatieve democratie. Dat is onder andere te zien aan lage opkomstcijfers bij verkiezingen, toename van volatiliteit van kiezers waarbij zij gemakkelijk overstappen van de ene politieke voorkeur naar een andere, afname van het lidmaatschap van politieke partijen en de groei van populisme. Burgers voelen zich niet voldoende vertegenwoordigd door gekozen parlementsleden, die vaak niet door hebben wat burgers echt bezighoudt. Er komen dan ook steeds meer vragen op of het huidige democratische systeem nog werkt.

Barsten in het democratische systeem zijn volgens Van Reybrouck zeer nuttig; ze zouden kunnen leiden tot verandering. Het is van belang om juist die plek op te zoeken waar verandering mogelijk is en waar meer ruimte ontstaat voor een directe betrokkenheid van burgers naast het electoraal-representatieve democratische systeem. Zeker nu de samenleving steeds diverser wordt en er sprake is van een toenemende tweedeling tussen actieve hoogopgeleide mensen en passieve minder hoog opgeleide en kwetsbare mensen, die vaak samenvallen met etnische en religieuze scheidingslijnen (Van Houwelingen, Boele & Dekker, 2014), wordt dit belang aangescherpt. In dit verband werd door Bovens (2006) al gesproken over de diplomademocratie, waar hoogopgeleide professionals de dienst uitmaken. Zij gaan vaker stemmen, bezoeken vaker inspraakavonden en zijn meer betrokken bij interactieve beleidsvorming. Daartegenover zien we nauwelijks laagopgeleide burgers bij vertegenwoordigende instanties en onder politieke bestuurders. Door gaans zien we dat de hoger opgeleiden zich meer manifesteren bij allerlei vormen

* Dr. Peer Smets is universitair docent aan de Vrije Universiteit. Marloes Vlind MSc is docent en onderzoeker aan de Vrije Universiteit.

van protest en inspraak. Hier is sprake van een meritocratie; het resultaat staat centraal. Deze outputlegitimiteit impliceert een rol van professionals die de meeste kans creëert op verstandig beleid en welvaart voor zo veel mogelijk burgers. Democratie beperkt zich niet tot output, maar gaat ook over input, waarbij burgers het idee krijgen dat wat ze inbrengen ertoe doet. Lager opgeleiden kunnen echter moeilijk aanhaken bij de diplomademocratie en missen vertrouwen in de politiek en een gevoel van maatschappelijke insluiting. Vooral laagopgeleiden hebben steeds minder vertrouwen in de overheid en politiek, omdat ze zich steeds meer uitgesloten voelen van zinvolle maatschappelijke en politieke participatie (Bovens, 2006). In dit verband wordt volgens Duyvendak (2016) tegenwoordig vaak de spanning tussen Habermas zijn systeem en leefwereld vrij geïnterpreteerd: de werkwijze van burgers wordt tegenover de SMART-aanpak van de overheid gezet. Deze tweedeling is in de praktijk echter allesbehalve dichotoom, en bovendien is het niet duidelijk wat er precies onder systeem en leefwereld verstaan moet worden. Het gaat hier om sferen die niet tot individuen te herleiden zijn; zowel vertegenwoordigers van het systeem als burgers bewegen zich tegelijkertijd in beide sferen. Waar communicatie in de systeemsfeer primair is gericht op resultaat, is die in de leefwereldsfeer primair gericht op overeenstemming (Schmitz, 2013, 14). De ene is gediend bij een zekere vorm van standaardisering om efficiëntie te bereiken, de andere opereert vanuit de complexe diversiteit van de dagelijkse samenleving, waarbij te veel nadruk op efficiënte rationaliteit het doel – onderlinge overeenstemming – juist in de weg kan staan.

Kenmerkend voor veel huidige alternatieve initiatieven ten behoeve van de democratie is dat de leefwereld domineert om democratische processen op gang te krijgen. Principes vanuit de systeemsfeer kunnen deze dynamiek verstoren (Smets & Vlind, 2017). Een burgertop is een voorbeeld van een dergelijk initiatief. Er wordt een grote groep burgers samengebracht om op een deliberatieve wijze te praten over voor hen relevante onderwerpen, mogelijk resulterend in adviezen aan de overheid, implementatie door burgers of een cocreatie tussen overheid en burgers.

Burgertoppen resoneren echter lang niet altijd met die gesuggereerde diversiteit van de leefwereldsfeer. In veel burgertoppen, en andere burgerinitiatieven, is er sprake van homogene groepen, waarbij een ‘witte’¹, hoogopgeleide meerderheid domineert (conform Smets & Vlind, 2017). Toch laat de praktijk ook zien dat er met heterogene groepen – qua sociale klasse, etniciteit, leeftijd en gender – gewerkt kan worden. Een voorbeeld hiervan is buurthuis de Meevaart in Amsterdam-Oost, waar buurtbewoners met zeer diverse achtergronden projecten initiëren en uitvoeren (Smets & Azarhoosh, te verschijnen). Ook groepen waarbij dit niet vanzelfsprekend lijkt, kunnen bij interactieve beleidsvorming betrokken worden. Fung en Wright (2001) geven aan dat hiervoor selectie en training van deelnemers, een actieve moderatie van gesprekken en een actieve rol van professionals nodig zijn. Goodin en Dryzek (2006) bespreken deliberatie in kleine groepen – de zogenaamde *mini publics* – waarbij het gespreksproces centraal staat en deelnemers niet alleen door zelfselectie bepaald zijn, maar zo veel mogelijk representatief zijn voor de bevolking. Hier worden burgers geselecteerd op basis van een steekproef uit de bevolking. Een andere vorm beschrijven Fishkin en Lus-

kin (2005), *deliberative polling*, waar leren, denken en praten een belangrijk onderdeel van uitmaken. Door middel van het invullen van vragenlijsten voor en na de deliberatie krijgt men zicht op de impact van het overleg en de uitwisseling van ervaringen en argumenten.

Diversiteit van deelnemers was al een belangrijke factor voor de organisatie van burgertoppen, maar lijkt recentelijk steeds centraler te komen staan. Dit bleek onder meer tijdens de bijeenkomst van de G1000 University in Leusden in september 2015. Waarom is deze zoektocht naar een bredere vertegenwoordiging van belang? Dit belang ligt in (1) democratische waarden en (2) het creëren van creativiteit en innovativiteit (onder andere Tremblay & Pilati, 2013); beide zijn nodig voor het vinden van oplossingen in de huidige samenleving. In dit verband spreken Michels en Binnema (2016) van insluiting.

Het doel van dit paper is om zicht te krijgen op de ervaringen met diversiteit binnen burgertoppen in Nederland en wat de impact van diversiteit is op het verloop van zo'n burgertop. Hierbij wordt gebruikgemaakt van de bevindingen uit het onderzoek naar G1000-bijeenkomsten in Nederland, waarbij door Universiteit Leiden, Universiteit Utrecht en de Vrije Universiteit Amsterdam, onder leiding van Job Cohen, verschillende burgertoppen in Nederland zijn onderzocht – in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

In dit paper belichten we vooral de burgertop Amsterdam vanuit de onderzoeksbevindingen door middel van participerende observaties en tientallen informele gesprekken met deelnemers, variërend van tien minuten tot een uur. Deze gesprekken vonden plaats tijdens de burgertoppen in de sfeer van de dag, aan gesprekstafels, tijdens de pauzes en in de toiletruimtes (waar vaak tijdens de intensieve dag even stoom afgeblazen wordt). De onderzoekers hebben tijdens de burgertop aan tafel gezeten bij de deelnemers, waarbij vooral gekeken is naar lichaamshouding, taal en interactie tussen deelnemers. Het is onmogelijk om de processen aan alle tafels te volgen, maar in de pauzes en na afloop zijn bevindingen voorgelegd aan andere deelnemers ter validatie. Daarnaast hebben er vijf semigestructureerde interviews met organisatoren en andere betrokkenen plaatsgevonden.

De vraag die centraal staat in dit paper is: Welke ervaringen met diversiteit zijn opgedaan met de burgertop in Amsterdam? Om antwoord op deze vraag te geven is het paper als volgt opgebouwd. Eerst zal het thema diversiteit theoretisch verder uitgediept worden. Vervolgens zal aandacht besteed worden aan de burgertop in de Amsterdamse wijk de Pijp en de stedelijke burgertop. Uiteindelijk wordt aandacht besteed aan de follow-up van de burgertop Amsterdam en de analyse daarvan.

Diversiteit nader bekeken

Een van de grote uitdagingen van deze tijd is hoe de samenleving omgaat met de toegenomen diversiteit qua sociale klasse, leeftijd, leefstijl, religie en etniciteit. Dit zien we terug in het gebruik van de stedelijke (semi)publieke ruimte, die mogelijkheden biedt voor verschillende groepen mensen om elkaar te ontmoeten

(Bottomley & Moore, 2007, 172). De toegenomen diversiteit, door Vertovec (2007) superdiversiteit genoemd, kan leiden tot meer sociale menging, waarbij er een bereidheid is om te delen met andere groepen, maar er zijn ook segregatiestrategieën die sociale menging uit de weg gaan (Bridge, Butler & Le Galès, 2014, 1134-1135). Zo kunnen er fricties en ongemakkelijkheden ontstaan in ontmoetingen tussen burgers met verschillende etnische achtergronden of leefstijl (Rose, 2004, 281). We zien ook dat diegenen die diversiteit opzoeken in buurtinitiatieven, dit vaak niet omzetten in alledaagse interactie met mensen met andere achtergronden. Net als anderen opereren actieve, sociale participanten vaak in homogene groepen en zien zij de diversiteit meer als een context, of als het behang dat de omgeving waarin ze zitten kleurt (onder andere Smets & Hellinga, 2014; Smets & Sneep, 2015).

Binnen organisatiestudies zien we dat diversiteitsissues een grote rol spelen. Zo laten Ghorashi en Sabelis (2013) zien dat er behoefte is aan het herformuleren van concepten van diversiteit in relatie tot hedendaagse praktijken van samenwerking, experimenten, en verandering binnen en buiten organisaties. Zij behandelen onder andere Foucaults inzichten over discursieve macht, die niet gaat over dominantie of verzet van groepen, maar wel over routinisering, formalisering en alledaagse praktijken die overal aanwezig zijn. Macht houdt hier een hiërarchie in waarin de meerderheid domineert en minderheden daaraan ondergeschikt zijn. Vaak is er de neiging om de minderheid en leden van die minderheid te vragen om zich totaal aan te passen en te assimileren, of ze worden gemarginaliseerd in de organisatie. In beide situaties wordt de ander vanuit het dominante discours als minderwaardig gezien.

De uitdaging is om te kijken hoe er met diversiteit omgegaan kan worden en wat dit oplevert voor burgerparticipatie en burgerfora. Binnen groepen van diverse samenstelling is het voor het creëren van een gezamenlijke basis belangrijk dat er een dialoog of deliberatie – luisteren naar elkaar en verschillende visies waarderen – plaatsvindt. Het zijn juist de persoonlijke verhalen waar, ondanks individuele verschillen, een gezamenlijke basis in gevonden wordt die mogelijk gezamenlijke actie stimuleert (onder andere Fishkin & Luskin, 2005; Fung & Wright, 2001; Levine, Fung & Gastil, 2005). Het is als het ware een proces waarin individuele trajecten uitmonden in een collectief verhaal met elkaar overlappende identiteiten, dat overbruggend sociaal kapitaal omzet in samenbindende verbanden. Als de individuele verhalen belangrijk zijn bij het creëren van nieuwe verbindingen, kunnen de gezamenlijke verhalen over behaalde successen en overwonnen obstakels van groot belang zijn om deze verbanden te verduurzamen (Putnam & Feldstein, 2003, 284).

Met behulp van deliberatie kan naar een consensus toegewerkt worden (onder andere Levine e.a., 2005), maar tegenwoordig ligt het accent binnen deliberatieve processen steeds meer op het verkrijgen van een gezamenlijke basis (*common ground*), waarbij gezocht wordt naar overlappende zaken, omdat dit in potentie het gezamenlijke meer kan verduurzamen. Het is nu juist die gezamenlijke basis die mogelijkheden schept om de dualiteit van gelijk en anders zijn te overbruggen. Hier zien we dat er overeenstemming ontstaat zonder hetzelfde te zijn of te worden. In de woorden van Oseen (1997, 55):

'[W]e can assert (...) difference without inevitably and simultaneously reconstructing hierarchy, by theorizing difference as contiguity, or difference side by side, without sameness as the norm or the anchor by which difference is constituted.'

Voor het optimaliseren van creatieve ideeën is deelname van mensen met diverse achtergronden absoluut een voorwaarde. Surowiecki (2005) geeft aan dat diversiteit de mogelijkheid schept om verschillende perspectieven en visies te gebruiken die veelal ontbreken in besluiten van homogene groepen. Homogene groepen zijn goed in waar ze in gespecialiseerd zijn, maar hebben vaak problemen om alternatieve oplossingen te vinden. Dit is tekenend voor bijvoorbeeld het blauwdrukdenken, focus op efficiëntie en algemeen geaccepteerd jargon binnen het systeem van de overheid dat vrij homogeen afsteekt tegenover de diversiteit van de leefwereld van burgers. Maar ook ontmoetingen tussen burgers met veel onderlinge overeenkomsten en daaruit voortkomende (vaak onzichtbare) gedeelde vanzelfsprekendheden hebben te maken met deze belemmering. Diversiteit biedt hier een mogelijke oplossing. De praktijk laat zien dat een grote groep met verschillende individuen tot betere en meer robuuste voorspellingen en meer intelligente oplossingen komt dan de best geschoolde beslisser (p. 29-32). Surowiecki (2005) beschrijft in zijn boek meerdere voorbeelden hiervan, waaronder het verhaal van een vermiste Amerikaanse duikboot die niet te traceren bleek door afzonderlijke homogene expertteams. Pas toen de gegevens van de teams gecombineerd werden, kon de locatie van de duikboot met succes vastgesteld worden.

De praktijk laat zien dat het bereiken van diversiteit bij burgertoppen niet altijd makkelijk is. Zoals uit eerdere onderzoeken is gebleken (onder andere Michels & Binnema, 2015, 2016; Smets & Vlind, 2015), worden burgertoppen vooral bezocht door 'witte' hoogopgeleide mensen van middelbare leeftijd en ouder. Smets en Vlind (2015) gaven aan over de wijk-G1000 in de Amersfoortse wijk Kruiskamp dat er een open houding lijkt te zijn voor iedereen, maar dat er in de praktijk impliciete waarden worden gehanteerd waar buitenstaanders zich op moeten aanpassen. Het delen van ervaringen en verhalen met onbekenden, in de setting van subgroepen aan tafels in een grote zaal, vraagt om zowel communicatieve en taalkundige vaardigheden als om de moed om kwetsbaarheid te tonen. Dit vraagt dan ook om een veilige omgeving, die voor velen niet vanzelfsprekend is wanneer zij zich onzeker voelen over bijvoorbeeld het beheersen van de Nederlandse taal en gebruiken (etnische drempel), het niveau van communicatie (intellectuele drempel) en de alcoholische 'borrel na afloop' (religieuze drempel). In het huidige sociale en politieke klimaat waarin de nadruk op polarisatie regelmatig de boventoon voert, zijn ook ontmoetingen op een kleinschaliger niveau tussen mensen die verschillen in leeftijd, sekse, etniciteit, religie en opleidingsniveau allesbehalve vanzelfsprekend.

Diversiteit draagt eraan bij om meer creativiteit in een deliberatief proces te laten plaatsvinden. Duurzame sociale innovatie gaat niet zozeer om de hoogopgeleide denkers en experts, maar veel meer om wat totaal uiteenlopende individuen met elkaar kunnen vinden (Page in Chwalisz, 2015; Owen, 1993, 13). Ghorashi (2013, 45) merkt hierover op:

‘In deze democratische cultuur gaat het om competenties om de publieke ruimte zo vrij mogelijk te houden van de dominantie van willekeurig welke groep. De eerste stap naar een gedeeld burgerschap begint dus met de vervanging van een *mindset* van de verplichtende meerderheidsnorm door een *mindset* van een op de democratische cultuur gebaseerde gelijkwaardigheid.’

Voor het zoeken naar nieuwe vormen van verbinding waarbij diversiteit essentieel is, spreekt Ghorashi (2012) over zogenaamde vertraagde tussenruimtes waar verhalen gedeeld kunnen worden. Zo’n tussenruimte is een ruimte ‘zonder vooropgestelde oordelen, waardoor het mogelijk wordt te experimenteren met verschillende invalshoeken, perspectieven en patronen’ (Ghorashi, 2010, 41). Een burgertop zou een goed voorbeeld kunnen zijn van zo’n vertraagde tussenruimte, waar volgens G1000.nu het hele systeem (burgers, vrije denkers, werkgevers en de overheid) bij elkaar gebracht kunnen worden. De implicatie hiervan is dat de systeem- en leefwereldsfeer bij elkaar komen op een G1000.

Hoewel het belang van diversiteit breed gedragen wordt, ook door initiators van burgertoppen, is het bij de tot nu toe onderzochte initiatieven nog niet gelukt om daadwerkelijk diversiteits-inclusief te zijn. De pogingen om een diversiteit aan deelnemers aan te trekken worden vooral gezocht in de manier van werving. In Arnhem werd een burgertop gehouden, genoemd Werkconferentie Arnhem Agenda, waarbij geëxperimenteerd is met loting – inclusief een grotere *sample* in wijken met een lage opkomst bij verkiezingen. De ingelote personen die zich gemeld hebben voor deelname, bleken ondanks de grotere *sample* weinig divers te zijn; overwegend ‘wit’, middelbare leeftijd en hoogopgeleid. Vervolgens zijn *wild cards* uitgedeeld aan mensen die specifiek uitgenodigd zijn. Dit zorgde voor de opkomst van deelnemers met een etnisch diverse achtergrond, maar weliswaar nog steeds een minderheid, constateerde Smets tijdens zijn aanwezigheid op de burgertop. Het streven naar diversiteit en de impact hiervan binnen burgertoppen behoeft dan ook (nog) meer – of wellicht andere – aandacht. Om meer zicht te krijgen op het geworstel met diversiteit zal hieronder de focus voornamelijk liggen bij de burgertop Amsterdam.

Amsterdamse burgertop 2015

In Amsterdam heeft een stedelijke burgertop plaatsgevonden in juni 2015, die voorafgegaan is door een buurttop in de Amsterdamse buurt de Pijp. Beide zullen hieronder besproken worden. Vervolgens zal gekeken worden naar de follow-up na de burgertop. We zullen eerst een beschrijving van de burgertoppen geven om een context te schetsen waarbinnen diversiteit meer in detail besproken kan worden.

Een voorproefje in de Pijp

Op zaterdag 7 maart 2015 vindt er, op initiatief van een aantal burgers dat zich bezighoudt met budgetmonitoring, een G250 buurttop plaats in de Amsterdamse buurt de Pijp. Bewoners van de Pijp konden zich online aanmelden voor de buurt-

Peer Smets & Marloes Vliand

top. Uit de aanmeldingen zouden 250 bewoners geloot worden die daadwerkelijk deel mochten nemen; uiteindelijk is besloten dat iedere aangemelde persoon toegang krijgt. In een voorafgaande enquête is door 1047 burgers en ondernemers aangegeven welke gespreksthema's zij belangrijk vinden; 80 procent van de respondenten is hoogopgeleid. Aan de hand hiervan zijn 26 thema's samengesteld die aan gesprekstafels tijdens de top besproken worden (website G250 Buurttop de Pijp). De buurttop, die wordt gehouden in de Heineken Experience (brouwerijmuseum), is druk bezocht door een vrijwel volledig 'wit' publiek. Na een korte plenaire introductie – 'het gaat niet om het beste idee', 'stel je mening uit' – starten de gespreksrondes aan de 26 thematafels. In de eerste ronde benoemen de deelnemers hun wensen betreffende het thema; uiteindelijk moet de groep gezamenlijk drie wensen formuleren. Het verloop van het proces wordt geïllustreerd met de volledig 'witte' tafel die zich bezighoudt met het thema diversiteit. Hier ligt de focus op de afname van het aantal sociale huurwoningen en de daardoor ontstane 'veryupping' van de buurt. Al snel maken wensen plaats voor het benoemen van wat er allemaal fout gaat bij het stadsdeel. De stadsdeelvoorzitter, die ook aan tafel zit, onttrekt zich steeds meer aan het gesprek; zijn bijdrage beperkt zich tot het af en toe geven van praktische informatie en cijfers. Na de eerste ronde blijven de drie opgeschreven wensthema's op tafel liggen: (1) diversiteit van de buurt behouden door voldoende sociale huurwoningen te behouden, (2) sociale cohesie, en (3) buurtgerichte ondernemingen.

Met een nieuwe samenstelling van deelnemers worden er in ronde 2 vanuit deze wensen twee concrete ideeën bedacht van wat bewoners en ondernemers hiermee kunnen doen. De ronde begint met weerstand van verschillende deelnemers: 'Dit zijn niet onze wensen, maar die van de vorige groep.' Een deelnemer schuift haar stoel naar achter en zegt dat dit geen zin heeft omdat je als bewoner toch geen inspraak hebt op wat er bij de gemeente gebeurt. Er ontstaan subgesprekken aan tafel, voornamelijk gericht op kritiek op de gemeente Amsterdam. De middag wordt plenair afgesloten door te stemmen op de ideeën van de 26 tafels.

Burgertop Amsterdam

Ook voor de burgertop Amsterdam kunnen deelnemers zichzelf aanmelden via de website. Door te werken met ambassadeurs – actieve en soms bekende burgers en professionals van diverse komaf – die hun achterban mobiliseren om deel te nemen aan de burgertop, wordt er gestreefd naar een zo divers mogelijke samenstelling. Net als bij de buurttop in de Pijp is er een enquête uitgezet, waaruit 35 gespreksthema's naar voren zijn gekomen.

Beschrijving burgertop Amsterdam

Op zaterdag 6 juni 2015 begint om 9.30 uur in de Zuiderkerk in de Amsterdamse binnenstad de burgertop Amsterdam. Deelnemers lopen de kerk binnen, krijgen een naamsticker en registreren zich voor een thema waar ze zich die dag mee bezig willen houden. Over twee verdiepingen (met balkon) zijn 35 ronde tafels verspreid waar per tafel zo'n tien personen aan kunnen zitten. Organisator Bart Cosijn presenteert tijdens een plenaire opening de vijf principes van de burgertop: – onafhankelijke top;

- voor en door burgers;
- uit de hele stad;
- wij zijn allemaal Amsterdammers;
- geen spreekbuis voor belangengroepen.

Hij benadrukt dat het belangrijk is veel te luisteren, vooral voor de mensen die normaal gesproken veel praten. Nadere instructies zijn: 'Spreek vanuit jezelf en niet als vertegenwoordiger van een groep. Als je ambtenaar bent, laat dan je functie los en ben hier als mens. Deelnemers mogen tussen de rondes door een ander thema kiezen als ze dat willen.' Zie figuur 1 om een indruk te krijgen van het dagprogramma.

Tijdens de eerste gespreksronde wordt het thema verkend en worden er persoonlijke ervaringen uitgewisseld. Aan de tafels wordt druk gepraat over de thema's, maar hier voert een rationeel/intellectueel debat de boventoon bij de merendeels hoogopgeleide 'witte' deelnemers. Persoonlijke ervaringen worden weinig gedeeld. Opvallend is dat er veel doorgepraat wordt over definities en formuleringen van woorden en zinnen. De ronde eindigt in het formuleren van een 'uitdagerende vraag' waar een oplossing voor bedacht kan worden.

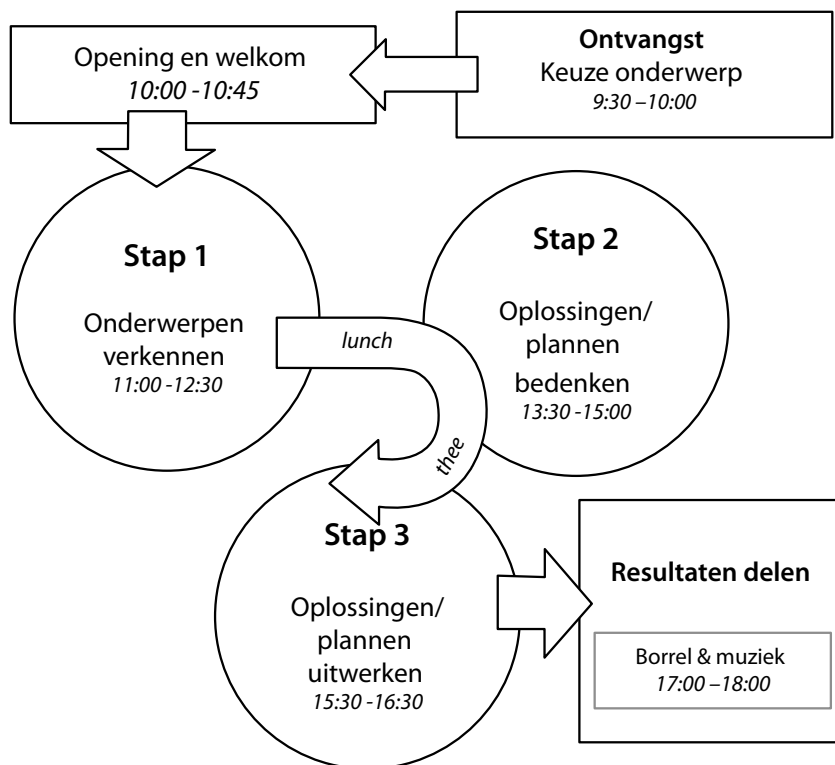
Tijdens de lunch zegt de Marokkaans-Nederlandse stadsdeelvoorzitter van Nieuw West, Achmed Baâdoud, in een een-op-eengesprek: 'Waar zijn mijn mensen hier?' Hij mist een afspiegeling van de Amsterdamse bevolking en benadrukt dat de locatie waar de burgertop gehouden wordt niet uitnodigend is voor zijn achterban.

Bij de tweede ronde wordt de deelnemers gevraagd om met ideeën en oplossingen te komen voor de in de vorige ronde geformuleerde vraag. Een Surinaams-Nederlandse inwonerster van stadsdeel Zuidoost schuift als nieuwe deelnemer aan bij deze tafel; zij is gewisseld van thema. Ze vertelt aan de groep dat zij als sociaal ondernemer kleding recyclet en tegen de hoge huur van bedrijfspanden aan loopt. Zij wil vandaag graag informatie inwinnen over hoe zij dit aan kan pakken. Wanneer de tafelvoorzitter de deelnemers vraagt om voor zichzelf ideeën naar aanleiding van de centrale vraag uit de vorige ronde op te schrijven op *post-its*, wordt er door een aantal deelnemers – onder wie de Surinaams-Nederlandse vrouw – gezegd dat ze geen ideeën hebben: 'Ze moeten immers wel waar gemaakt kunnen worden.'

Vooraf de mondige deelnemers komen met ideeën: breng sociaal kapitaal in kaart, er moet budgetbeleid komen voor participatie, directe democratie, systeem voor gesloten participatie, en de gemeente moet een faciliterende rol innemen.

Uit alle ideeën van de tafel moeten nu de vijf meest kansrijke geselecteerd worden. Eén van de deelnemers zegt dat er een bestuurder moet komen voor een sociaal portaal waarin mensen elkaar kunnen ontmoeten. De tafelvoorzitter reageert met: 'Nee, daar willen we juist van af.' Een andere deelnemer zegt: 'Er moet een blauwdruk gemaakt worden van een buurtagenda die in alle stadsdelen ingezet kan worden.'

Na een plenaire *energizer* waarin de centrale moderator op het balkon danst op Afrikaanse muziek begint ronde 3. In deze laatste gespreksronde worden de

Bron: burgertop Amsterdam

Figuur 1 *Programma burgertop Amsterdam*

ideeën verder uitgewerkt en wordt er gesproken over wat ervoor nodig is om ze uit te voeren. De Surinaams-Nederlandse deelneemster is niet meer teruggekomen. De tafelvoorzitter introduceert de ronde met dat het nu gaat om 'wie, wat, waar, met wie en waarom'. De energie ligt laag, mensen kijken op hun telefoon of de zaal in. De tafelvoorzitter leest voor van het script: 'Geef een beschrijving van het idee in enkele zinnen.' Er valt een stilte, er wordt diep nagedacht over een juiste formulering. Een deelnemer zegt dat er in Amsterdam-Oost al een buurt-agenda is en dat die op dezelfde manier elders gebruikt kan worden. Een andere deelnemer merkt op dat je niet te veel aan burgers moet overlaten, 'dat zou wel eens een zootje kunnen worden'. De deelnemer die na ronde 1 weg wilde gaan, zegt daarop: 'Waarom zit hier iemand van stadsdeel Noord die niet meepraat? We hebben u juist ook nodig!' Een reactie blijft uit. De tafelvoorzitter zegt dat iedereen nogal moe is, maar dat we nog even door moeten: 'Hoe zou het persbericht heten van het initiatief?', en vervolgens 'Maar dat mogen we wat mij betreft overslaan hoor.' Volgende punt: 'Hoe is het succes meetbaar te maken?' Ook wordt er nog een volzin gevraagd die de lading dekt. De tafelvoorzitter zegt: 'Ik ben een beetje leeg. Dat is een punt voor evaluatie: het duurt te lang.' De tafelvoorzitter

schrijft vervolgens een volzin op en vraagt de groep deze te redigeren. De uiteindelijke zin luidt: 'Burger open platform voor participatie. Burgerparticipatie is meedoen en meebeslissen met onder andere buurtagenda's en buurtbudgetten. We willen een burgerbuurtplatform waar burgers, overheid, instellingen en ondernemers samen ideeën en kennis kunnen delen in het sociaal domein en op straat.' Ten slotte moet er nog een slogan bedacht worden. Dit wordt achterwege gelaten.

Na de laatste ronde zijn alle ideeën te zien op een PowerPoint op groot scherm. Opvallend is dat veel van de ideeën vrij abstract blijven en/of geen duidelijke voortrekker of uitvoerder hebben. Voorbeelden hiervan zijn 'meer groen aanleggen om vervuiling terug te dringen' en 'één dag per jaar geven we Amsterdam terug aan de Amsterdammers'.

Intussen is het aantal deelnemers afgenomen van 182 in de ochtend naar 136 tegen het einde van de middag.² Er wordt afgesloten met een borrel en de boodschap dat het nu aan de burgers zelf is en dat de burgertoporganisatie hierbij kan faciliteren, bijvoorbeeld door een ontmoeting met een ambtenaar te regelen. Iedereen wordt uitgenodigd voor de follow-up op zaterdag 26 september 2015.

Het natraject

Na de burgertop zijn de resultaten online gepubliceerd. Zowel deelnemers als mensen die niet hebben meegedaan kunnen zich aansluiten bij één of meer van de 56 ideeën. Initiatiefnemers Bart Cosijn en Yvette Jeuken hebben bij bijna alle Amsterdamse stadsdeelbesturen de resultaten gepresenteerd met het doel de lokale overheid te stimuleren om een idee eventueel samen met bewoners te realiseren.

Op zaterdag 26 september 2015 is er een follow-upmiddag in buurthuis de Meevaart in Amsterdam-Oost. De groep van zo'n 40 aanwezigen bestaat voornamelijk uit deelnemers aan de burgertop en enkele burgers die er eerder niet bij waren, ambtenaren, leden van de Basisinkomenpartij, organisatoren van de burgertop en onderzoekers. Tijdens deze bijeenkomst worden de voorlopige stand van zaken en de resultaten van de burgertop besproken. Initiatieven die tijdens de burgertop zijn ontstaan, worden gepresenteerd en er kan worden aangegeven welke mensen, middelen of kennis hierbij nodig zijn.

Na een korte introductie van de middag wordt er direct vanuit het publiek door een Surinaams-Nederlandse vrouw opgemerkt: 'Ik ben de enige "zwarte" hier. Ik vind dat echt een punt van aandacht!' Er wordt gezegd dat hier later op teruggekomen wordt, hetgeen niet gebeurt. Na de presentaties van de ideeën (onder andere stimuleren van representativiteit van media in de stad ten bate van sociale ongelijkheid, ondersteuning startende ondernemers, geprivatiseerde diensten weer teruggeven aan de overheid, verminderen van de sociale kloof, diversiteit en ontmoetingen stimuleren, 'zwarte' en 'witte' scholen, bestuurlijke vernieuwing) kunnen de initiatiefnemers op borden hun ideeën plakken en aangeven wat ze nodig hebben voor de ontwikkeling en uitvoer ervan: mensen, middelen, ervaringen en/of ideeën. De presentaties laten zien dat de uitvoerfase van veel projecten nog niet begonnen is en dat er nog erg weinig samenwerking is. Toch zien we dat

Peer Smets & Marloes Vlied

er zo'n 40 mensen naar deze terugkomdag gekomen zijn. Het leeft, maar wordt weinig concreet.

Een nadere blik op diversiteit en creativiteit

De noodzaak van diversiteit komt steeds meer centraal te staan binnen burger-toppen. Diversiteit van deelnemers is niet alleen belangrijk vanwege de democratische legitimiteit waarbij gedeeld eigenaarschap van ideeën zich niet beperkt tot een specifieke homogene groep (de *happy few*), maar waar anderen buiten die groep zich ook door aangesproken voelen. Vanuit theoretische inzichten blijkt daarnaast namelijk ook dat diversiteit van deelnemers een grote bijdrage levert om tot creatieve en innovatieve ideeën te komen buiten de bestaande kaders om. Juist in het gebied buiten die bestaande kaders liggen de kracht en de potentie van burgertoppen, voorbij het denken in blauwdrukken en efficiëntie waar deze alternatieve vorm van democratie een antwoord op zou kunnen zijn.

Om diversiteit te bereiken in burgerfora wordt er geëxperimenteerd met werkvormen, *settings*, samenstellingen van deelnemers en manieren om deelnemers uit te nodigen dan wel te loten. Anders dan bij G1000-en, waarbij gebruik wordt gemaakt van loting, is er bij de burgertop Amsterdam gekozen voor open aanmelding voor alle Amsterdammers. Met name om moeilijk bereikbare groepen aan te spreken is er gewerkt met ambassadeurs: sociaal actieve Amsterdammers, veelal sociale professionals van uiteenlopende komaf, die hun achterban zouden mobiliseren om mee te doen.

Toch blijkt dat de burgertop net als G1000-en vooral 'witte', hoogopgeleide deelnemers van middelbare leeftijd aantrekt. Hierbij is op te merken dat hoewel de ambassadeurs hun naam verbonden aan het initiatief, de meesten van hen niet een directe rol hadden in de organisatie van de burgertop Amsterdam, die op zichzelf vrij homogeen is. De vraag rijst hier of een homogeen samengestelde organisatie zelf überhaupt in staat is om voldoende vanuit de meerwaarde van diversiteit te werken, zoals democratische legitimiteit en het creëren van creativiteit en innovativiteit (zie onder andere Tremblay & Pilati, 2013), die zij in haar initiatief wil uitstralen en bewerkstelligen. Wanneer er in de kern van de organisatie onvoldoende vanuit diversiteit wordt gewerkt, wordt er mogelijk tekortgedaan aan de creativiteit en innovativiteit die noodzakelijk zijn om diverse sociale, etnische en leeftijdsgroepen daadwerkelijk aan te spreken.

Praktische voorbeelden van keuzes die in onze ogen belemmerend hebben gewerkt op de diversiteit van deelnemers en mogelijk anders aangepakt waren wanneer er meer diversiteit binnen de organisaties was, zijn:

- de locatie van de buurttop in de Pijp, Heineken Experience: symbool voor alcoholgebruik dat vooral voor moslims mogelijk een obstakel vormt vanwege religieuze overtuigingen;
- de locatie van de burgertop in Amsterdam: een voorheen christelijke kerk in de binnenstad, die zowel een religieuze als een elitaire drempel kan vormen.

Deze voorbeelden liggen in lijn met het voorbeeld dat Smets en Vlind observeerden tijdens de in 2014 gehouden burgertop in Uden, die op dezelfde dag viel als het islamitische offerfeest. Naast deze praktische voorbeelden speelt gebrek aan diversiteit binnen de organisaties van burgertoppen mogelijk mee in de (wellicht onbewuste) hang naar omkadering. Als tegenhanger van principes vanuit de overheid is de kracht van burgertoppen vooral gelegen in dat wat zich afwendt van de bureau- en technocratische blauwdrukprincipes die in bestaande instituties doorgaans zo gewoon zijn. Maar niet alleen in instituties zijn deze gewoon: principes van bureaucratische solidariteit, intellectuele argumentaties en meetbare doelstellingen zijn ook in de leefwereld vaak (nog steeds) een status quo. Conform de ideeën van Habermas (2012) is te spreken van de kolonisatie van de leefwereld door dergelijke waarden uit het systeem. Terwijl er duidelijk bemerkt wordt dat deze waarden niet (meer) voldoen, kunnen ook organisatoren van burgerinitiatieven, als kind van hun generatie, enigszins geneigd zijn naar efficiëntie, intellect en consensus. Bij de burgertop Amsterdam is deze focus onder meer terug te zien in de wijze waarop de gespreksthema's van tevoren zijn vastgesteld en het intellectuele/rationele niveau van gespreksvoering, wat homogeniteit versterkt. Er lijkt hierdoor een belangrijk deel van de groepsvorming, waarbij individuele deelnemers zich, al dan niet tijdelijk, kunnen ontwikkelen tot een min of meer autonome groep, uit het oog te worden verloren.

Te zien is dat codes die horen bij een hoogopgeleide groep door de homogene, 'witte' samenstelling van de deelnemers verscherpt lijken te worden. Het gaat hier niet alleen om een klassenverschil, maar ook om de etnische achtergrond. Zo zien we dat hoogopgeleide personen met een getinte huidskleur vaak als anders gezien worden dan 'witte' hoogopgeleiden. Etnische verschillen kunnen niet altijd makkelijk overbrugd worden. Het kleine aantal laagopgeleiden dat deelneemt, voelt vaak een kloof met de hoogopgeleiden. Dit wordt nog meer versterkt als deze laagopgeleide deelnemers een andere etnische achtergrond hebben, die gepaard gaat met een getinte huidskleur. Klasse en etniciteit kunnen elkaar versterken, wat besproken wordt binnen intersectionaliteit. Voor een discussie hierover zie onder andere Davis (2008).

Bij de burgertop Amsterdam valt op dat aan diverse tafels de focus ligt op het vinden van juiste formuleringen en definities. Dit is niet verwonderlijk, gezien de opdrachten die de deelnemers krijgen. Naast het bedenken van ideeën en oplossingen wordt er sterk gestuurd op formuleringen: een gezamenlijke vraag, een titel voor een persbericht, een slogan et cetera. Hierbij worden niet zozeer de persoonlijke verhalen en ervaringen aangesproken, waardoor een gezamenlijke basis gecreëerd kan worden, maar meer het intellectuele/rationele niveau. Het delen van kennis in plaats van eigen ervaringen vormt niet logischerwijs een gezamenlijke basis en actiebereidheid. Hier zien we een gesloten houding van deelnemers – met een verwachte intellectuele mindset – ontstaan waar anderen, die niet kunnen of willen meedoen, afhaken. Onze bevindingen laten zien dat de kwaliteit van de deliberatieve gesprekken bij de onderzochte G1000-en – waar de nadruk op het delen van ervaringen ligt – hoger is dan bij de Amsterdamse burgertop. Dit staat haaks op de bevindingen van Michels en Binnema (2016), die aangeven dat de kwaliteit van de gesprekken in Amsterdam hoger waren dan bij de G1000 in

Uden, Groningen, Amersfoort en Kruiskamp. Gezien het lage aantal deelnemers aan de burgertop Amsterdam die de enquête ingevuld hebben ($n = 8$), waar Michels en Binnema zich op baseren, kunnen dergelijke conclusies moeilijk getrokken worden.

Om diversiteit in burgertoppen te stimuleren dient er rekening te worden gehouden met: (1) heterogeniteit binnen de organisatie die een burgertop voorbereidt, (2) sleutelfiguren die toegang verschaffen tot diverse groepen qua onder andere etnische achtergrond, leeftijd en opleidingsniveau, (3) werkvormen waarbij de minderheid serieus genomen wordt en die gericht zijn op het delen van eigen ervaringen, en (4) praktische keuzes die uitnodigend zijn voor diverse groepen op het gebied van voedsel, alcoholgebruik, locatie en planning.

Mogelijk dragen deze voorlopige bevindingen bij aan de positiebepaling van waar het beste gestaan kan worden onder het, in Van Reybroucks woorden, lekkende dak van de democratie. Hierbij zullen we ondanks verschillende gezichtspunten rekening moeten houden met de veranderende verhoudingen tussen overheid en burgers. Een burgertop heeft de potentie om een uitnodigende tussenruimte te scheppen voor het vinden van elkaar zonder dat een minderheid zich moet aanpassen aan het dominante discours van de meerderheid. Hierbij is het te volgen sociaal proces, inclusief het omgaan met diversiteit, dat hieraan ten grondslag ligt van cruciaal belang.

Conclusie

De zoektocht naar een verbetering van het huidige democratische systeem in Nederland heeft ons gebracht bij deliberatieve oplossingen zoals die bij burgertoppen gerealiseerd worden en waar getracht wordt verschillende verhalen uit de leefwereld bij elkaar te brengen. Dat betekent dat deelnemende overheidsambtenaren en burgers een discours moeten bezigen uit de leefwereldsfeer. Het is juist in deze leefwereldsfeer waar de diversiteit aan deelnemers gezocht moet worden. Zoals Surowiecki (2005) aangeeft, levert diversiteit in potentie meer creatieve en innovatieve ideeën op die hun plek vinden in de huidige (participatie)samenleving. Als dit ontbreekt, kan men diversiteit wel onder de deelnemers hebben, maar zonder de creativiteit van de deelnemers tot bloei te laten komen. In dit paper is een aantal aandachtspunten besproken die bij kunnen dragen aan het bevorderen van diversiteit. Hierbij dienen verschillende drempels geslecht te worden, zoals de Nederlandse taal en gebruiken (etnische drempel), het niveau van communicatie (intellectuele drempel) en de alcoholische 'borrel na afloop' (religieuze drempel). Een veilige tussenruimte waar mensen hun verschillende persoonlijke ervaringen kunnen delen is van groot belang. Het creatieproces van zo'n veilige omgeving die werkelijk diversiteits-inclusief is, is echter geen gemakkelijke weg, maar wel een die afgelegd dient te worden in een samenleving die gekarakteriseerd wordt door diversiteit.

Bij diversiteit bij burgertoppen gaat het niet zozeer om representativiteit, maar eerder om een veelvoud van diverse geluiden bij elkaar brengen. Door de nadruk te leggen op verhalen gebaseerd op ervaringen – en daarbij dus niet op institutio-

nele of commerciële belangen – kunnen verbanden tussen mensen gelegd worden. De verschillende burgertoppen laten zien dat dat niet zo eenvoudig is en dat er in de praktijk tegen verborgen codes wordt aangelopen. Of deze codes, onder meer gekenmerkt door een intellectueel/rationeel gespreksniveau, vooral typerend zijn voor ‘witte’ hoogopgeleiden, kunnen wij op basis van dit onderzoek niet stellen. Studies over intersectionaliteit laten wel zien dat klasse, etnische en religieuze achtergrond verborgen codes kunnen versterken. Om zicht op deze codes te krijgen is een focus op routinisering en formalisering van dagelijkse praktijken zoals die plaatsvinden in de leefwereld noodzakelijk. Vanuit het belang van diversiteit zijn in dit artikel verschillende uitsluitingsvormen besproken, zoals kandidaats-electie, de samenstelling van de organisatie van een burgertop en de dominantie van een intellectuele/rationele manier van debatteren. De toenemende discussie over dit thema binnen burgertoppen, en de zoektocht van burgertoporganisaties om diversiteit te bereiken, laat zien dat hier een nader te onderzoeken aspect ligt in de opkomst van dergelijke initiatieven en de verschillende keuzes die hierin gemaakt worden. Organisaties van burgertoppen leren van elkaar en experimenteren met verschillende vormen. Het onderzoeken hiervan kan essentieel zijn voor de uitvoering en uitkomsten van dergelijke initiatieven.

Noten

- 1 In dit paper wordt de aanduiding ‘witte’ tussen aanhalingstekens geplaatst aangezien het in de praktijk niet om een dergelijk homogene groep gaat als de aanduiding suggereert.
- 2 Gebaseerd op tellingen van Benjamin Jansen, bachelorstudent sociologie aan de Vrije Universiteit.

Literatuur

- Bottomley, A., & Moore, N. (2007). From walls to membranes: Fortress polis and the governance of urban public space in 21st century Britain. *Law Critique*, 18: 171-206.
- Bovens, M.A.P. (2006). De diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie. *BenM: tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 33 (40): 205-218.
- Bridge, G., Butler, T., & Le Galès, P. (2014). Power relations and social mix in metropolitan neighbourhoods in North America and Europe: Moving beyond gentrification? *International Journal of Urban and Regional Research*, 38 (4): 1133-1141.
- Burgertop Amsterdam (2015). <http://burgertop-amsterdam.nl>, geraadpleegd op 25 november 2015.
- Chwalisz, C. (2015). *The populist signal. Why politics and democracy need to change*. Londen: Rowman & Littlefield International.
- Cosijn, B., & Jeuken, Y. (2014, 11 juni). Laat burgers heft in handen nemen. *Het Parool*.
- Davis, K. (2008). Intersectionality as buzzword. A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 9 (1), 67-85.
- Duyvendak, J.W. (2016). Zijn kleinere concepten niet een veel groter probleem? Debat: ‘Over nut en nadeel van de sociologie voor het leven’. *Sociologie*, (11) 2: 254-257.

- Fishkin, S., & Luskin, R.C. (2005). Experimenting with a democratic ideal: deliberative polling and public opinion. *Acta Politica*, 40: 287.
- Fung, A., & Wright, E. (2001). Deepening democracy: Innovations in empowered participatory governance. *Politics & Society*, 29 (1): 4-41.
- G250 Buurttop de Pijp (2015). <http://g250buurttopdepijp.nl>, geraadpleegd op 30 november 2015.
- G1000 (z.j.). Home page G1000 www.g1000.nl, geraadpleegd op 1 mei 2016.
- Ghorashi, H. (2010). 'Een gedeeld wij': Een proces zonder einde. In: P. Scheffer, F. Verhagen, H. Ghorashi, J. Kennedy, A. Verbrugge & W. Berkelaar (red.), *Martin Luther King en wij: Een emancipatie zonder einde*. Amsterdam: VU Uitgeverij & VUconnected, 34-48.
- Ghorashi, H. (2012). *Crisis brengt meer dan misère: Alternatieve troonrede op 19 september in Lux Nijmegen*. www.fsw.vu.nl/nl/Images/Alternatieveprocent20troonredeprocent20Hallehprocent20Ghorashi_tcm30-291989.pdf, geraadpleegd op 11 september 2015.
- Ghorashi, H. (2013). Multiculturele samenleving in onzekere tijden. In: L. Coello, J. Dagevos, C. Huinder, J. van der Leun & A. Odé (red.), *Het minderhedenbeleid voorbij: Motieven en gevolgen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ghorashi, H., & Sabelis, I. (2013). Juggling difference and sameness: Rethinking strategies for diversity in organizations. *Scandinavian Journal of Management*, 29: 78-86.
- Goodin, R.A., & Dryzek, J.S. (2006). Deliberative impacts: The macropolitical uptake of mini publics. *Politics and Society*, 34 (2): 1-26.
- Habermas, J. (2012). Civil Society, Public Opinion, and Communicative Power (1996). In: S.A. Appelrouth & L.D. Edles (red.), *Classical and contemporary sociological theory*. Los Angeles: Sage, 696-707.
- Houwelingen, P. van, Boele, A., & Dekker, P. (2014). *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*. Den Haag: SCP.
- Levine, P., Fung, A., & Gastil, J. (2005). Future directions for public deliberation. *Journal of public deliberation*, 1 (1): article 3.
- Michels, A., & Binnema, H. (2015). *De G1000en in Amersfoort, Uden en Kruiskamp en de realisatie van democratische waarden* (G1000 working paper). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Michels, A., & Binnema, H. (2016). Hoe divers, invloedrijk en deliberatief is een G1000? Het ontwerp van een burgertop en de verwezenlijking van democratische waarden. *Bestuurswetenschappen*, 70 (1): 17-36.
- Oseen, C. (1997). The sexually specific subject and the dilemma of difference: Rethinking the different in the construction of the nonhierarchical workplace. In: P. Prasad, A.J. Mills, M. Elmes & A. Prasad (red.), *Managing the organizational melting pot: Dilemmas of workplace diversity*. Thousand Oaks: Sage, 54-80.
- Owen, H. (2008). *Open Space Technology: A User's Guide*. San Fransisco: Berrett-Koehler.
- Putnam, R.D., & Feldstein, M.F. (2003). *Better Together: Restoring the American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Reybrouck, D. van (2014). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Rose, D. (2004). Discourses and experiences of social mix in gentrifying neighbourhoods: A Montréal case study. *Canadian Journal of Urban Research*, 13 (2): 278-316.
- Schmitz, G. (2013). *Praten met elkaar en met de overheid. Essay over de communicatieve route naar vitale gemeenschappen*. Peel en Maas: Gemeente Peel en Maas.
- Smets, P., & Azarhoosh, F. (te verschijnen). Lessons from network society. Liquid communities and their relationships with stakeholders in a disadvantaged neighbourhood in Amsterdam East. In: B. Foroughi (red.), *Arrival city: The struggle for community*. Boston/Rotterdam: Sense Publishers.

- Smets, P., & Hellinga, A. (2014). Belonging and Microsettings in a Rotterdam Housing Complex. In: P. Watt & P. Smets (red.), *Mobilities and neighbourhood belonging in cities and suburbs*. New York: Palgrave Macmillan, 80-99.
- Smets, P., & Sneep, K. (2017). Tenure mix: apart or together? Home-making practices and belonging in a Dutch street. *Journal of Housing and the Built Environment*, 32 (1): 91-106.
- Smets, P., & Vlind, M. (2015). *Een G1000 gun je iedereen. Participatiebevordering in Kruiskamp*, Amersfoort Mens & Maatschappij, 92 (1): 93-118.
- Smets, P., & Watt, P. (2013). Exclusion and belonging in urban public and quasi-public space. *The Open Urban Studies Journal*, 6: 27-29.
- Surowiecki, J. (2005). *The wisdom of the crowds: Why the many are smarter than the few*. London: Abacus.
- Tremblay, D.G., & Pilati, T. (2013). Social innovation through arts and creativity. In: F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood & A. Hamdouch (red.), *The international handbook on social innovation*. Cheltenham: Edward Elgar, 67-79.
- Vertovec, S. (2007). Superdiversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6): 1024-1054.